

ГЛАВА ДЕВЕТА

ОСНОВНИ КАТЕГОРИИ НА МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКАТА ДИАЛЕКТИКА

1. ФИЛОСОФСКИТЕ КАТЕГОРИИ

Въпросът за общата гносеологическа характеристика на философските категории от същностно, генетическо, структурно и функционално гледище е стар и важен философски въпрос. Той е занимавал умовете на такива великани на философската мисъл като Аристотел, Кант, Хегел, Маркс, Енгелс и Ленин. И това е напълно разбираемо, като се има пред вид огромната роля, която философските категории играят не само във философията, но и в цялото човешко познание.

Но не само в миналото е съществувал научен интерес към философските категории. Той съществува и сега в условията на научно-техническата революция. Причината за това е, че частните науки са навлезли в теоретическия етап на своето развитие и по необходимост се нуждаят от общи понятия, централно място всред които заемат философските категории.

Така можем да обясним актуалността на въпроса за философските категории в съвременната наука и да предвидим, че интересът към тях както у философите, така и у естествоизпитателите и социолозите ще се засилва още повече съответно на засилването на ролята на теоретическото мислене във всички сфери на човешкото познание.

Същност на философските категории

Тезата, от която трябва да излезем при изясняването на същността на философските категории, е, че те са особен вид понятия на философската наука. Тази теза е формулирана още от Маркс, Енгелс и Ленин. Опитите към категориите на философията да се отнесат и обектите, които са отразени в тях, са несъстоятелни. Обектите, които са отразени във философските категории, не са философски категории. Те съществуват във от тях, независимо от тях и преди тях. Те са съществували и ще съществуват и тогава, когато не е имало и не ще има нито философията, нито нейният създател — човекът.

„Пред човека, пише Ленин, съществува *мрежа* от природни явления. Инстинктивният човек, дивакът, не отделя себе си от

природата. Съзнателният човек се отделя, категориите са стъпалца на отделянето, т. е. на познанието на света, възлови точки в мрежата, които спомагат да я познава и овладява.“¹

Следователно философските категории не съществуват вън от човешката глава, те са необходими елементи на човешкото съзнание, които отразяват определени материални обекти. Като такива те са възникнали и са се развили в процеса на познанието на материалната действителност на човека. В това отношение диалектико-материалистическата философия отхвърля като неправилна и тенденцията към пълно субективизиране на философските категории, съществуваща у Кант, и тенденцията към пълно обективизиране на философските категории, развита у Хегел.

Но това, че философските категории са особен вид философски понятия, не е достатъчно като тяхно определение, защото не посочва видовия им признак. За да се изясни тяхната същност, трябва да се посочи онова, по което те се отличават от останалите понятия на философията, които нямат характер на категории и от категориите на нефилософските науки.

Следвайки тази линия, мнозина философи изтъкват всеобщността на философските категории като техен специфичен съществен видов признак. Тезата е твърде проста и ясна. Философски са всички категории, които имат всеобщ характер. Нефилософски са пък тези, които нямат всеобщ характер.

Прецизният анализ показва, че една голяма част от философските категории действително са всеобщи по обем и съдържание и се отнасят до свойства, отношения и страни, които се съдържат във всички без изключение неща в природата, където и когато и да съществуват. Такива са категориите материя, пространство, време, движение и много други.

Но във философията съществуват и понятия, които нямат всеобщ характер. Такива са: познание, истина, практика и др. Без тези понятия гносеологията в тесния смисъл на тази дума не може да съществува.

Следователно, ако се възприеме като основа на делението степенята на общо, която отразяват философските категории, те трябва да бъдат разделени на две групи: категории, които отразяват всеобщо, и категории, които отразяват общо, което не е всеобщо.

Изтъкнатото дотук не означава, че се подценява всеобщият характер на философията, а само че той не бива да се абсолютизира. При това положение основа за изясняване на същността на философските категории и критерий за тяхното разграничаване от нефилософските може да бъде основният въпрос на философията с неговите две страни — за първичността на мате-

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, Изд. на БКП, С., 1956, с. 67.

рията по отношение на съзнанието и за познаваемостта на света.

От това гледище философските категории отразяват различни конкретни прояви на отношението на мисленето към материята. Така например категориите причинност, необходимост, случайност и закономерност се намират в непосредствена връзка с въпроса за зависимостта на човешкото съзнание от материалните взаимоотношения и възможността човек да познава и изменя заобикалящата го природа, т. е. да бъде свободен. Именно поради това централен въпрос при изясняването на споменатите философски категории е: нещата, отразени в тях, съществуват ли обективно или не, имат ли материален характер или не?

Съвсем друга е характеристиката на категориите на нефилософските науки. При изясняването на категориите тяло, атом, молекула, химически елемент, минерал, кристал и т. н. от съответната наука не се решава въпросът за обективното съществуване на обектите, които отразяват те. Разбира се, този въпрос може да се постави, но в такъв случай се преминава от сферата на приложение на съответната наука (физика, химия, минералогия, кристалография и т. н.) към сферата на приложение на философията. По такъв начин нефилософът понякога несъзнателно и неусетно, а друг път напълно съзнателно навлиза във философската област и това става по-често, отколкото естествоизпитателите предполагат.

Случва се и обратното, философите също така често да навлизат в нефилософски области, преследвайки своите философски цели. В този случай те пък съзнателно или несъзнателно се превръщат в частнонаучни специалисти с всички, произлизащи от това последици.

Що се отнася до разграничаването на философските категории от останалите философски понятия, то това може да стане, като се установи ролята, която играят едните и другите във философското познание. Категориите са основни понятия на философията, възлови точки в мрежата на философското познание.

Диалектика на философските категории

Философските категории, както и категориите на всички останали науки, са продукт на хилядолетна човешка познавателна дейност. В своята практика човек милиарди пъти се е сблъсквал с всеобщите признаци, свойства и отношения на предметите и явленията от обективната действителност и с взаимодействието между материята и съзнанието. Постепенно той е обобщавал данните на опита и е образувал категориите.

„В началото, казва Ленин, *проблясват* впечатления, след

това се обособява *нещото*, след това се развиват понятията за *качество* (определения на нещото или явлението) и *количество*. След това изучаването и размишлението насочват мисълта към познание на тъждеството — различieto — основата — същността по отношение на явлението — причинността и т. н.²

Много съществен момент или елемент на диалектиката на философските категории е тяхното изменение и развитие, тяхната подвижност. Лениновата мисъл за гъвкавостта, подвижността и т. н. на понятията³ се отнася и за категориите.

След пораждаването на категориите настъпва продължителен процес на развитие и усъвършенствуване. Този процес никога не завършва и не може да завърши напълно, защото категориите на философията винаги са резултат от непълна индукция, което означава, че опитът е винаги незавършен и може да поднася все нови и нови данни, които да служат за образуване на нови или допълнения и корекции на образувани вече категории.

Като обобщения на цялото човешко познание и на практиката категориите представляват онзи предел, до който човек е достигнал на даден етап в процеса на познанието на света. И същевременно те са отправните пунктове за по-нататъшни успехи и несполуки на разума. Съвременният най-висш етап на развитие на философските категории като обобщение и отправна точка за по-нататъшно развитие на съзнанието са категориите на марксистката философия.

Историята на развитието на категориите нанася непоправим удар по метафизическото схващане за тях като веднъж завинаги дадени, застинали, вечни и неизменни форми на мисленето, в които се съдържа вечната истина за света. Тя е насочена и срещу схващането на идеалистите за априорния произход на категориите, както и срещу възгледа на Хегел за обективното им съществуване преди, във и независимо от човешкото съзнание.

Подвижността на философските категории не бива обаче да се абсолютизира и по такъв начин диалектиката да се превърне в релативизъм. Ленин предупреждава, че всестранната гъвкавост на понятията, „приложена субективно = екетика и софистика.“⁴ И при категориите, както и в действителността, развитието не изключва относителния покой, тяхната относителна устойчивост и определеност, която ни позволява да ги отличаваме една от друга и да си служим с тях.

Както при възникването си, така и по-късно на всеки по-висш стадий на развитие философските категории представляват относителни истини, несъвършени копия на онези обекти,

² В. И. Ленин, Философски тетрадки, Изд. на БКП, С., 1956, стр. 241 — 245.

³ В. И. Ленин, Философски тетрадки, с. 81.

⁴ В. И. Ленин, Философски тетрадки, стр. 84.

които отразяват. Самото им развитие пък е процес на усъвършенстване на образите по пътя на по-точно, по-дълбоко и по-всестранно разкриване същността на отразяваните обекти.

И в това отношение диалектиката на философските категории съществено се различава от диалектиката на обектите, които те отразяват. Обектите съдържат всички свои страни независимо от дълбочината на нашето познание за тях, познанието е само тяхно приблизително копие, което постепенно се приближава до оригинала, без някога да достигне до пълно сливане с него.

Категориите на философията се намират в дълбока взаимна връзка. Тази връзка съществува между всички категории на една философска система и между двойки и тройки категории вътре в единната категориална система.

Общата връзка и взаимодействие на философските категории се проявява като вътрешна логичност на философията като наука. Нарушаването на тази вътрешна връзка е нарушаване логичността на системата и проява на еkleктизъм.

Релационността на категориите на философията отразява обективно съществуващите диалектически противоположности в материалната действителност, служещи като обективна основа за образуването на самите категории. Тя свидетелствува за поляризиране в противоположност и на самото мислене. Енгелс изтъква, че „както електричеството, магнетизмът и т. н. се поляризират, се движат в противоположности, така и мислите“⁵.

Разбира се, когато се говори за противоположност на съдържанието на двойките философски категории, нито за момент не бива да се забравя, че колкото и голяма да е тази противоположност, тя никога не може да бъде абсолютна. На противоположностите винаги е присъщо и нещо общо.

Систематизация на категориите на марксистко-ленинската философия

Опити за систематизация на философските категории са правени твърде отдавна. Един от първите принадлежи на Аристотел. В своето съчинение „Категории“ той подрежда, а това значи систематизира, десет категории в следния ред: същност, качество, количество, отношение, място, време, положение, обладание, действие, страдание.⁶ След това той изяснява само някои от тези категории в отделни глави, като не спазва напълно набеязания ред.

В своята „Логика“ Хегел систематизира и изяснява от обективно идеалистическо гледище много философски категории. Важен елемент на тази цялостна систематизация е възприетият

⁵ Ф. Енгелс, Диалектика на природата, Изд. на БКП, С., 1950, с. 217.

⁶ Аристотел, Категории, М., 1939, с. 6.

генетически принцип. Хегел подрежда категориите според реда на тяхното появяване в процеса на самопознанието на абсолютните идеи.

Може да се каже, че немарксистката философия не дава задоволително решение на въпроса за систематизацията на философските категории. Основна причина за това е господството в нея на идеализма и метафизическия начин на мислене.

Всяка систематизация на философията се реализира върху някакъв принцип. В марксистката философия са изпробвани редица систематизационни принципи. По-важни от тях са: подчиненост на категориите една на друга (субординация), систематизация според реда на възникването им, систематизация върху основата на законите на диалектиката или само върху основата на закона за единството и борбата на противоположностите, използване на критерия за отношенията на обема и съдържанието на понятията и др.

От гледище на обема на категориите на материалистическата диалектика могат да се оформят три групи — всеобщи по обем, безкрайни по обем и крайни по обем. Всеобщите категории се отнасят до всички без изключение неща в природата по всяко време и на всяко място. Безкрайните категории са валидни за един безкраен обем предмети, докато крайните важат само за определен брой неща.

При всеобщото, както и при безкрайното може да се говори за различни мощности. Всеобщото материалност е с помощен обем, отколкото всеобщото причинност, необходимост и др. Първото не изключва от своя обем нищо съществуващо. Второто изключва от своя обем паралелните и равномощни на него всеобщи. Мярата не е нито количество, нито качество. Тя е отношение между тях. Количеството не е качество, както и качеството не е количество. Те са всеобщи страни на обективно съществуващите неща.

Що се отнася до крайните по обем категории, то към тях могат да бъдат отнесени групата категории, имащи антропоцентричен характер. Това са категории на теория на познанието в тесния смисъл на тази дума и на историческия материализъм.

От изтъкнатото по-горе за групите категории следва, че една система на категориите на диалектическия и историческия материализъм по необходимост трябва да има три основни стъпала на субординация — стъпалата на категориите с всеобщ обем, с невсеобщ безкраен обем и накрая с краен обем.

Но категориите имат и съдържание. Само обемът не е достатъчен за изграждане на една задоволителна система. Това важи напълно за категориите, имащи равномощни обеми. По отношение на тях не може да се смята в никакъв случай, че връзките им са еднотипни, напротив, трябва да приемем, че връзките между едни от тях са по-близки, а между други по-да-

лечни, между едни по-непосредствени, а между други — по-опосредствувани. Въпросът за систематизирането на тези категории може да се реши само чрез анализ и сравнение на тяхното съдържание, защото това е единственият начин да се установи между кои от тях връзката и зависимостта е по-близка, по-непосредствена и между кои по-далечна, по-опосредствувана.

От категориите на диалектико-материалистическата философия най-обща е категорията материя. Това становище на Ленин⁷ се възприема от почти всички философи-марксисти. Само отделни автори смятат, че има по-обща категория от материя и изтъкват, че това е категорията битие. Битието и материята обаче са равнозначни понятия. Най-много разликата между тях може да има характер на аспект на разглеждане, т. е. в единия случай да се има пред вид една страна, а в другия случай — друга. Що се отнася до материя и материално, то понятието материално е производно и означава принадлежащо на материята.

Следователно в началото на всяка систематизация на категориите на диалектическия и историческия материализъм трябва да бъде поставена категорията материя като най-обща и основна. В непосредствена връзка с нея се намира категорията материално, която обхваща в своя обем всичко онова, което принадлежи на материята, на което тя е носител.

От категорията материално систематизацията се разклонява в два основни дяла категории, отразяващи всеобщи материални свойства и всеобщи материални отношения. Към първата група се отнасят категориите време, пространство, движение и отражение. Тези четири категории, отразяващи четири атрибута на материята, са координирани помежду си, но не са субординирани една на друга.

По-нататък схемата на тази група се разклонява на четири клона, подчинени на четирите изброени по-горе категории. Подчинени на пространството са категориите място и положение. Свързана с тях е категорията преместване, която се отнася и към движението. Подчинени на времето категории са минало, настояще, бъдеще. Подчинени на движението са цяла редица категории, като преместване, нарастване, намаляване (количествено изменение), възникване, изчезване (качествено изменение), развитие, прогрес, регрес, низше, висше, ново, старо. Всички те могат да бъдат подредени в един ред, който да има достатъчно основание за всяка категория поотделно. Противоположна на категорията движение е категорията покой. Нейни подчинени са категориите равновесие и състояние.

Подчинени на отражението са цяла редица категории, като информация, съзнание, мислене, познание, заблуждение, обект,

⁷ В. И. Ленин, Съч., т. 14 (изд. 4), с. 146,

субект, предмет, субективно, обективно, истина, заблуждение, практика, сетивно, логическо, историческо, усещане и т. н.

Класификацията на всеобщите връзки се състои най-малко от три групи. Те са: категории, отразяващи однородност или разнородност — общо, особено и единично, тъждество и различие, необходимост и случайност, същност и явление и др.; категории, отразяващи структурни връзки — компонент и система, част и цяло, съдържание и форма, количество и качество, вътрешно и външно, просто и сложно и др.; категории, отразяващи генетическата детерминираност на съществуването на нещата — условие и обусловено, причина и следствие, възможност и действителност и др.

Значението на философските категории за човешкото познание и практика

След като възникнат, категориите на философията започват да оказват силно въздействие върху по-нататъшното развитие на човешкото познание. Те проникват във всички негови области, във всички науки. Влиянието на философските категории върху човешкото познание е сложно и многостранно и се проявява главно в три области. Първата от тях е самата философия. Тук категориите, както вече видяхме, играят ролята на възли в мрежата на философското познание. Без философските категории философията като наука е свършено невъзможна. Втората област е логиката, където те се използват като основа за класификация на логическите форми. Третата област са нефилософските науки. Тук вече се проявява с пълна сила методологическата роля на философските категории.

Освен това категориите на философията играят много важна роля в практическата дейност на хората в производството, в класовата борба и пр.

Накратко изложено, логическото значение на категориите на философията се изразява в това, че те се използват като основи за класификацията на логическите форми — понятия, съждения и умозаклучения. При класификацията на понятията например на общи и единични се използват категориите общо и единично. Тази двойка категории е основа и на класификацията на съжденията и умозаклученията. Съжденията се делят на общи, частни и единични, а умозаклученията — на дедуктивни, индуктивни и традуктивни (при първия тип умозаклучения движението на мисълта е от общото към единичното, при вторите — от единичното към общото, а при третите — в границите на една и съща степен на общност).

Като основа на класификация на логическите форми служат и категориите качество, възможност, действителност, необходимост и др. Така например съжденията се делят по качество

на утвърдителни и отрицателни, а по модалност на съждения за възможност, за действителност и за необходимост.

Методологическото значение на категориите на философията за нефилософските науки се проявява в това, че всеки учен, макар и да не е философ, независимо от областта, в която работи, когато пристъпва към изследване на определен обект, има в главата си отделни философски категории. Те са усвоени от него по някакъв начин от някакъв източник в периода на неговото обучение и по-късно в живота. Няма учен, дори няма културен човек в света, който да не носи в съзнанието си никакви философски категории.

Имайки в съзнанието си тези категории, хората искат или не искат, това не зависи от тяхното желание и воля, подхождат при изследването на явленията от дадената област покрай другите фактори и съобразно със съдържанието на своите философски категории, т. е. съобразно с възгледите си за материята, пространството, времето, движението, причинността, случайността и необходимостта, развитието, количеството и качеството и т. н. В зависимост от подхода се определя характерът на самото изследване и до голяма степен неговият резултат. Ако възгледите, свързани с философските категории, са правилни, то и общият подход при изследванията е правилен, а това е едно от многото необходими условия за постигане на истината. Ако философските категории, намиращи се в съзнанието на хората, са с невярно съдържание, то и общият подход при изследването е неправилен, а оттук и резултатът от изследването е неверен.

Историята на човешкото познание ни дава хиляди ярки и необорими факти за положително и отрицателно методологическо значение на философските категории за естествознанието. Да вземем за пример геологията. През средновековието се е смятало, че земята и всички геоложки обекти съществуват от 3761 година преди нашата ера. Тези обекти са вечни и неизменни. Земните пластове навсякъде са образувани по едно и също време и т. н.

Това решение на проблемите на геологията води началото си от библейската легенда, че земята е създадена от бога в 3761 г. преди нашата ера.

Едва когато естествоизпитателите се освободят от религиозното реакционно-метафизическо и идеалистическо съдържание на философските категории на средновековната философия и възприемат, а в някои случаи сами изработват категории с материалистическо и диалектическо съдържание, те са в състояние да постигнат забележителни успехи. Ламарк, Лайел, Дарвин, Менделеев са ярки примери в това отношение.

Освен това методологическата роля на философските категории за нефилософските науки се проявява чрез употребата на тези категории при излагане на резултатите от изследванията.

Ученият не може да не употребява при изследването и при изложението на резултатите от това изследване философски категории. Ако вземем което и да е произведение на който и да е автор от която и да е област на знанието, ние неизбежно ще констатираме, че се употребяват в текста едни или други от тях. В наше време все повече се осъзнава методологическото значение на философските категории за познаването на действителността и все повече и повече хора в науката подхождат съзнателно към този въпрос. Чрез употребата на философските категории в нефилософските науки прониква философското съдържание. Чрез него философията влияе и теоретически върху нефилософските науки.

Същевременно чрез употребата на философските категории от нефилософските науки се извършва тяхното конкретизиране, допълване и обогатяване, а също така и проверка на тяхната истинност.

Напълно прав е Енгелс, когато изказва мисълта, че „природо-изпитателите си въобразяват, че се освобождават от философията, като я игнорират или ругаят“. Това е, защото природоизпитателите... без мислене не могат да напредват и за мислене се нуждаят от логически категории... а тия от ученията, които най-много ругаят философията, са роби тъкмо на най-лошите вулгаризирани остатъци от най-лошите философски учения.“⁸

От казаното следва изводът, че въпросът не е науката да се освободи от влиянието на философските категории, а да се освободи от идеалистическата и метафизическата им трактовка. Това може да стане чрез съзнателното усвояване на най-висшия етап в разработката на тези категории — марксистко-ленинския, т. е. чрез усвояването на категориите на диалектическия и историческия материализъм.

Философските категории като възлови пунктове в мрежата на човешкото познание представляват и възлови пунктове в убежденията на хората, т. е. в техния мироглед. Като такива те играят първостепенна роля за поведението на човешката личност в обществото. Особено релефно се откроява в това отношение ролята на категориите на историческия материализъм. Поведението на различните течения в работническото движение винаги в немалка степен се е обуславяло от съдържанието на философските категории в главите на хората, съставляващи тези течения. Поведението на реформистите се определя при последна сметка например от тяхното неправилно разбиране на категориите „количество“ и „качество“ и свързаните с тях „еволуция“ и „революция“. В наше време неправилното разбиране на тези и на редица други категории при последна сметка лежи в основата на онези потресаващи събития, които се извършиха в

⁸ Диалектика на природата, Изд. на БКП, С., 1950, с. 213—214.

Китай под благовидното название „културна революция“. Само правилното разбиране на поменатите и другите категории на философията е в състояние да определи едно истински революционно поведение на трудещите се за победата на социалистическата революция и изграждането на социализма и комунизма.

Когато се посочват тези неща, трябва да се подчертае, че философските категории като елементи на миогледа на човека са един от важните, но не единственият фактор на човешкото поведение. В това отношение те се намират в сложно взаимодействие със законите на философията и останалите форми на общественото съзнание.

2. ОСНОВНИ КАТЕГОРИИ НА МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКАТА ДИАЛЕКТИКА

Причина и следствие

По въпроса за причината и следствието Ленин пише: „Причината и следствието, ergo, са само моменти на всемирната взаимозависимост, на връзката (универсалната), на взаимосцеплението на събитията, само звена във веригата на развитието.“⁹

За да се разкрие съдържанието на категориите причина и следствие, трябва да се тръгне от взаимната връзка, от взаимодействието между явленията. Там, където има причиняване, има винаги взаимодействие. Причиняването е взаимодействие между различните обекти, при което като негов резултат се появява нещо ново (нов обект или ново състояние на взаимодействащите обекти).

Причина е взаимодействието на обектите, а промяната, настъпила в процеса на причиняването, е следствието. Да разгледаме известния пример с камъка, който счупва стъклото. Взаимодействието между камъка и стъклото е причината. Следствия: счупване на стъклото и спиране движението на камъка. Хегел още отбелязва, че движението на камъка е едно от притежаваните от камъка определения. Вън от това определение камъкът съдържа в себе си още много други определения — на цвета, формата и т. н., които не влизат в състава на причиняването. Ясно е също, че при причиняването ние „разлагаме“ взаимодействието: от една страна, разглеждаме взаимодействието на камъка със стъклото като причина и счупването на стъклото като следствие, а, от друга — пък взаимодействието на камъка и стъклото, което има за следствие спиране движението на камъка. С други думи, при търсене на причината ние изясняваме генетичния момент във взаимодействието. Това, че „ние изясняваме“ не подменя обективната връзка, а именно я предполага: причиняването е обективно съществуващо отношение.

⁹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, 1956, стр. 134.

Може да се говори, че камъкът въздействува върху стъклото. Това пак подчертава генетическия момент във взаимодействието.

При анализа за причиняването не може да се избегне констатирането на временна последователност, доколкото следствието е факт с начало във времето, а причината също трае във времето. В този смисъл се твърди, че причината предшества следствието. Обаче простата последователност във времето още не е причина. Денят следва нощта, но не е нейна причина. За да има причина, трябва освен временната последователност на две явления да има и взаимодействие, при което се получава именно нещо ново. Затова причината *поражда* следствието, а не просто го предшества. От своя страна следствието може да се включи в *друг процес* на причиняване, в който то ще е причина. В едно и също време и отношение обаче следствието никога не може да бъде причина на своята собствена причина.

Обектите се намират в непрекъснато взаимодействие. Тези взаимодействия са по принцип извънредно много. По какъв начин те влияят на обекта и каква е ролята им в момента на причиняването? Понятието *условие* именно отразява тези взаимодействия. *Условия* на един обект ние наричаме взаимодействията му с другите обекти. Те биват условия за съществуване на обекта и за неговото пораждање.

Разграничаването между причина и условия е необходимо, доколкото причината е именно *достатъчното* условие, за да се породи един обект (явление). Например, за да се разболеє един човек, влияят много условия. Но задачата на медицината като наука е да установи кое взаимодействие, ако липсва, няма да има следствие, т. е. кое взаимодействие е достатъчно, е причина. Така например различни вируси са причина за съответно заболяване. Ако няма даден вирус, няма да има например грип. Но вирусът може и да е налице и пак даден човек да не заболяє, защото останалите взаимодействия (условия) пречат. По такъв начин условията са тези взаимодействия, които правят възможно (или невъзможно) причиняването. Условията определят и самия начин на причиняването.

Условията и причините за съществуването и пораждањето на един обект са среда, т. е. само тези взаимодействия, без които той не би могъл да съществува. Средата може да обхваща различна част от условията в зависимост от аспекта, в който разглеждаме обекта. При това средата са тези условия, които поддържат устойчивостта на съществуването на обекта, затова тя обхваща относително постоянните взаимодействия на дадения обект.

Причината и условията се разглеждат като взаимодействия на даден обект, а не като други обекти, защото, ако приемем, че причината не е взаимодействието, а обектът, с който се взаимодействува, стигаме до парадоксалния извод, че причината е

причина, преди да е причинявала. А най-характерно за причината е действеният ѝ характер. Още Хегел отбелязва, че причината е начин на съществуване на субстанцията в действие. Като не разбра всеобщата връзка и развитие в действителността, метафизическият материализъм не схвана и причинната връзка. Това е намерило конкретен израз в т. нар. Лапласов детерминизъм, довел до затруднения в тълкуването на съвременните физически теории.

Метафизическият материализъм сведе всички причинни връзки само до еднозначната причинност.

В литературата¹⁰ се отделят пет вида понятия за причинна връзка като въздействие (или взаимодействие):

а) Въздействие, което е количествено еквивалентно със следствието... „действието не може да бъде по-голямо от причината; защото действието (следствието — б. м., Ив. Ап.) не е нищо друго освен проява на причината“ (Философски тетрадки, с. 135).

б) Причината като последно въздействие, „реализиращо“ следствието. Ленин пише във „Философски тетрадки“ за „малки причини“ и големи следствия, под които малки причини той разбира именно последната във времето съставна част на условията за настъпване на изменение „в“ в тялото „В“. Говорът на скиорите може да причини срутване на лавината. Макар енергията на говора в никакъв случай да не е равна с енергията на падащата лавина, то говорът е именно причината-реализатор, която нарушава равновесието на снежните маси.

в) Третият вид причина е борбата на противоположностите (взаимодействието между елементите) като причина за изменението на системата. Известният факт, че еднакви външни въздействия водят до различни следствия не само във връзка с различните обекти на въздействие, но и с различното състояние на един и същ обект, бе обяснен от диалектиката с разкриване на ролята на вътрешните противоречия в процеса на изменение (развитие). Тази причина е вътрешна и може още да се нарече „двигателна“.

г) Причината като въздействие, предаващо информация за структурата на следствието. Този вид причина във века на кибернетиката придобива все по-голямо значение. Следствието „качествено“ съответствува на причината. Например структурата на порива на вятъра се възпроизвежда в структурата на движение на платноходките.

д) Напрежение (разлика на потенциалите) като причина за изравняващ процес (поток). Като примери се сочат — падането на вода, топлопроводимост, електрическият ток, дифузията на газовете. Под „напрежение“ тук следва да се разбира някакво въздействие, което системата оказва на елементите си.

¹⁰ Вл. Краевский, Пять понятий причинной связи, В. ф. 7, 1966.

От гледна точка на характера на следствието причините се разделят на еднозначни и нееднозначни (вероятностни, статистически).

Еднозначната причина се характеризира с това, че въздействието върху системата в даден момент от времето определя еднозначно състоянието ѝ във всеки следващ момент — този възглед за причинната връзка се *предполага* в класическата механика, макар да не се съдържа в явен вид в законите, формулирани от Нютон.

Нееднозначната причина (вероятностна, статистическа) се нарича общата причинност. Според този възглед всички процеси в природата протичат по такъв начин, че въздействията върху системата определят нееднозначно или статистически състоянието на тази система във всеки следващ момент.

Еднозначната причинна връзка може да бъде обяснена само ако предварително се абстрахираме от влиянието на другите обекти. Ако обаче разглеждаме конкретното въздействие в конкретните условия, то определено въздействие винаги е съпроводено с взаимодействия, които изменят характера на следствието. Еднозначната причина има абстрактен характер и се получава чрез абстрахиране от страничните влияния. Но ако в определен случай може да се абстрахираме от тези влияния, в други не можем. И колкото по-сложен е обектът, толкова по-малко е приложима еднозначната причина. Често пъти несполуките се дължат именно на неразбиране на тая зависимост. Метафизическият, механистически материализъм, като прие, че всички причинни връзки са само еднозначните, даде привидно ясна, но неточна, застинала картина на света. Диалектиката на Хегел разкри многообразието на взаимните връзки, но само като характерни за духа, а не за материята.

Метафизиката не разкрива *всеобщия* характер на причинната връзка, а идеализма — *обективния* ѝ характер.

Освен като еднозначни и нееднозначни причините могат да бъдат класифицирани и по други белези. Например вътрешни и външни причини; причини, при които се изменят състоянието и свойствата на съществуващите обекти. Така например в Програмата, приета от X конгрес на БКП, е отбелязано, че „Широкото въвеждане на нови технологии, осигуряващи висока производителност на човешкия труд, ще променя съотношението между работното и свободното време на трудещите се“. (Програма на БКП, С., 1971, стр. 57.)

Всеобщността на причинната връзка се проявява и в непрекъснатостта ѝ във времето, т. е. няма нито най-проста „първа“, нито „последна“ причина.

Разликата между еднозначна и нееднозначна причинна връзка се изяснява при анализа на другите форми на всеобщата

връзка; общо, особено, единично, закон, необходимост и случайност, възможност и действителност.

Общо, особено, единично — всяко от нещата, които ни заобикалят, има свои белези, които го правят неповторимо. Заедно с това между различните обекти има сходни белези, по които те си приличат, и други, по които не си приличат. Това отношение на прилика и разлика на нещата е вълнувало философите още от древността.

Общото съществува независимо от съзнанието. То е обективно, но не съществува самостоятелно. Никъде няма да видим плода като такъв; череши, ябълки, сливи и т. н. като такива, а ще видим само отделни череши, ябълки, сливи. Следователно общото предполага съществуването на много отделни обекти. Ленин пише: „Общото съществува само в отделното, чрез отделното.“

Всяко отделно е (така или иначе) общо. Всяко общо е (частича или страна, или същност) на отделното. Всяко общо само приблизително обхваща всички отделни предмети. Всяко отделно непълно влиза в общото и т. н. и т. н.¹¹

Общото е това (свойство или отношение), което е присъщото на група предмети, т. е. единното в многото. То може да бъде разкрито не при разглеждане на изолирани обекти, а само ако се вземат в тяхното съвместно съществуване. Отделният обект е единство на общо и единично. Общото винаги съществува чрез единичното, но никога като единично. Общо и единично са относителни. Както не съществува общо освен чрез единичното, така и единичното е единично по отношение на нещо общо.

Единичното — това е неповторимото, индивидуалното. Единичното е диалектически противоположно на общото, но не може да съществува без общото, чиято проява е. Когато разгледаме дадено свойство (отношение) и във връзка с по-голямата общност, и във връзка с единичните обекти, то се определя като *особено*. Материалистическата диалектика изтъква, че *особеното* е обективно съществуващо единство на общо и единично. И доколкото няма абсолютно единични свойства, всяко конкретно свойство е *особено*. За абсолютно единично не може да се говори, защото всяко единично трае във времето и като такова то е общото между отделните моменти на съществуването си.

Необходимост и случайност

Необходимостта е съществено общата закономерна връзка между явленията в обективната действителност. Тя се определя от вътрешната устойчивост на явленията и условията за тяхното възникване, съществуване и развитие. Тя е неизбежна.

¹¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, С., 1956, с. 329.

Енгелс и Ленин отделят голямо внимание на свързване на необходимостта с общото. Според Ленин: „Необходимостта — всеобщото в битието“¹², „Необходимостта е неотделима от всеобщото“¹³.

Случайността е отделното явление, единичното, чрез което необходимостта единствено може да се прояви, доколкото общото не съществува като отделно, а се проявява чрез отделното явление и в този смисъл случайността е едно или друго явление (може да бъде или може да не бъде).

Най-съществено в диалектико-материалистическото разбиране за необходимост и случайност е взаимната им връзка.

Енгелс критикува метафизиката заради невъзможността да схване необходимостта и случайността в тяхната връзка. Той установява, че има две метафизически концепции по този въпрос. Според първата едно нещо, едно отношение, един процес е *или* случаен, *или* необходим. Науката изследва необходимото, а случайното е безразлично за нея. Противоположната концепция се справя със случайността, като я отрича изобщо. Според това схващане (представено от Демокрит в древността и от преобладаващата част от френските материалисти от XVIII в.) в природата господства само простата пряка необходимост. Всички събития е трябвало да станат тъй, а не иначе. „Ако фактът, че определена прахова шушулка съдържа шест зърна, а не пет или седем, стои на същата плоскост като Закона за движението на слънчевата система или Закона за превръщането на енергията, то тогава в действителност не случайността е издигната в необходимост, а необходимостта е снижена до равнището на случайността.“¹⁴

На тези схващания се противопоставил Хегел с положението, че случайното е необходимо, че необходимостта определя сама себе си като случайност. Докато природоизпитателите отминават тези твърдения като игра на думи, то Енгелс като обобщава Дарвиновата теория, защитава Хегеловата постановка. Но за Хегел необходимостта и случайността са определения на понятията, на идеите, а Енгелс показва съответствието им с действителността, с развитието на науките.

Необходимостта и случайността са относителни категории. Поради това те се намират в неразкъсваемо диалектическо единство и не могат да съществуват откъснати една от друга.

Относителността им се проявява и в това, че едно и също нещо в една връзка е случайно, а в друга е необходимо. Случайността при определени условия може да преминава в необходимост и, обратно, необходимостта в случайност.

Това се обяснява по следния начин. Преди всичко случай-

¹² В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, с. 248.

¹³ Пак там, с. 319.

¹⁴ Ф. Енгелс, *Диалектика на природата*, С., 1950, с. 222—223.

ността е единичното, чрез което необходимостта се проявява. Това единично се отнася както за отделния обект — между многото други, така и за отделния момент в съществуването на даден обект — тогава необходимостта е постоянното, а случайността — променливото в този обект.

Общото се проявява само чрез единичното, а единичното винаги е проявление на дадено общо. Следователно необходимостта винаги се проявява чрез случайността, а случайността е проявление на необходимостта.

Колкото обаче явленията са по-сложни, толкова в по-голяма степен са възможни случайните отклонения или толкова по-богата възможност има необходимостта да се прояви различно.

Що се отнася до това, че случайното е случайно само в дадено отношение и че в друго отношение то е необходимо и обратното, то се обяснява със степенуването на общото. Може да се каже, че това, което е необходимо в едно отношение, е случайно в по-общата система, а това, което е случайно в дадено отношение, е необходимо в по-частна система. Например необходимо е било в резултат от развитието на философията, природните науки и обществото да се появи марксизмът. Но това, че именно Маркс и Енгелс са го създали, е случайно. Ако не бяха те като конкретни личности, други щяха да създадат марксизма. Но ако разгледаме личностите на Маркс и Енгелс, то тяхното индивидуално развитие необходимо е довело до формулиране принципите на марксизма. В тази връзка случайно е кога те конкретно са написали своите съчинения.

Преминаването пък на случайността в необходимост, т. е. на единичното в общо, може да се илюстрира с превръщане на видовете в природата. Това, което за даден вид е било единично, случайно явление в развитието, става общо, доминиращо и в такъв смисъл случайността се превръща в необходимост.

Досега случайността се разглежда като единично явление, чрез което се проявява общата необходимост и което единично явление е случайно, доколкото, ако не чрез него необходимостта ще се прояви чрез друго единично явление. Такава случайност е проявление на собственото развитие на определен обект или група от обекти, израз на самодвижението.

Има обаче и случайни явления от „II порядък“ или „странна случайност“. Това са случайности, появили се при взаимодействието на обекти, на които са присъщи различни закономерности или които изразяват различни необходимости. Известен пример в това отношение е този с падналата върху главата на минавача керемида. Минаването на определен човек в определено време по определена улица е случайно, която е израз на необходимостта, че човек работи и отива в предприятието. Падането на керемидата е също случайно явление като израз на някаква необходимост или закономерност — в случая

закона за притеглянето. Това е известно. Но отношението между двете единични явления — падането на конкретната керемиди и на същото място минаването на човека — е също случайност, но вече от втори порядък. За минаващия човек падането на керемидата е „странична случайност“, а за падащата керемиди — минаващият човек. При този вид случайности явленията, изразители на различни необходимости, си взаимодействуват.

Но има и случайности, при които едновременността при последователност е единствената връзка между явленията. Например известният случай с кометата, предшествувала нападението от Наполеон на Русия. Това е случайност от „трети порядък“. Поради невежеството или религиозни предразсъдъци такива събития често се свързват с причинна връзка.

Ако обаче дадено съвпадение има *масов характер*, тогава вече може да се търси някаква статистическа необходимост или закономерност на масовите случайни явления. Статистическата необходимост се отнася до общото в множество случайни събития, между които няма причинно или друго взаимодействие. За разлика от динамическата необходимост статистическата е присъща на съвкупност от случаи (като цяло), но не на всеки отделен случай. (В науката (и специално във физиката) отдавна се води спор за съотношението между динамическата и статистическата необходимост.

Докато от гледна точка на класическата физика динамическата необходимост *изглеждаше* основна, а статистическата — като производно и като такава, която може да бъде обяснена с динамическата, то днес се застъпва становището, което, като се базира на диалектичното отношение между необходимост и случайност, разглежда динамическите закони в науката като такива, които пренебрегват случайностите, а статистическите като такива, които изразяват необходимостта във връзка със случайността, не игнорират случайността, а я разглеждат като форма на проява на необходимостта.)

Изясняване на отношението между необходимост и случайност е свързано с отношението между детерминизма и индетерминизма.

За да се разберат големите спорове в науката, в последно време трябва да се разграничават две понятия за детерминизъм и индетерминизъм: онтологическо и гносеологическо. Онтологическото понятие за детерминизма отразява обективните отношения в действителността, а гносеологическото — възможностите на нашето познание. *Онтологически детерминизъм* се проявява в две форми — общ детерминизъм и еднозначен детерминизъм. Общ детерминизъм се нарича схващането, според което всички процеси протичат по такъв начин, че състоянието на една система в даден момент зависи (не еднозначно) от определени зако-

номерности, определящи състоянието и в един предиш момент. Еднозначният детерминизъм пък приема, че състоянието на системата *еднозначно* се определя от нейното състояние в един предиш момент.

Индетерминизмът застъпва противоположната позиция. Според него всички явления в природата са случайни и състоянието на една система в даден момент не зависи от състоянието ѝ в един предиш момент. Приведената критика на Енгелс срещу детерминизма (по повод отношението между необходимост и случайност) е насочена срещу еднозначния детерминизъм. Марксизмът защитава общия детерминизъм, като от негови позиции оборва крайните му изводи, т. е. еднозначния детерминизъм. А това е свързано с доказване на случайностите при запазване на причинно-следствената връзка. Или, с други думи, като се приеме, че всички явления са причинно обусловени, трябва да се докаже съществуването на случайността наред с необходимостта, доколкото в историята на философията наличието на случайност е било свързано от метафизиката, с безпричинността (например Епикур, френските материалисти от XVIII в., чиито възгледи Енгелс има пред вид, и др.).

Гносеологически общият детерминизъм може да се формулира така: За всяка изолирана система може да се намери такава теория, на основата на която, като се знае състоянието ѝ в определен момент, да се предвиди състоянието ѝ във всеки друг момент. А еднозначният детерминизъм съответно ще гласи: За всяка система може да се намери такава теория, на основата на която, като се знае състоянието ѝ в един момент еднозначно, да се предвиди състоянието ѝ в друг момент. Ясно е, че приемането на гносеологическия детерминизъм е свързано с приемането на онтологическия, т. е. ако твърдим, че може да познаем, значи съществува, но ако твърдим, че съществува, не значи, че можем да познаем.

Така нареченият *Лапласов детерминизъм* е *еднозначен онтологически детерминизъм*, но не и *еднозначен гносеологически детерминизъм*. Лаплас твърди, че ако би имало един колосален ум, който да познае докрай всички неща в безкрайната вселена, той би обхванал в една формула цялата действителност. Така че „не би останало нищо, което би било за него недостоверно и бъдещето, тъй както и миналото, би се разкрило пред неговия поглед“¹⁵. Лаплас не твърди заедно с всички крайни, еднозначни (детерминисти), че има или може да има такъв ум, който да познава всичко, а само, че ако би имало, той би познал. Според Лаплас случайни явления съществуват, но само в нашето познание, т. е. ние *наричаме* случайно това, чиито причини не знаем. Ако узнаем причините, то престава да бъде случайно явление.

¹⁵ *Лаплас*, Опыт философии теории вероятностей, М., 1908, стр. 9.

А в действителност всичко е определено, случайности няма. Загова критиката срещу Лапласовия детерминизъм не се отнася до гносеологическата страна на основното разбиране, защото и той приема, че светът е сложен и безграничен и ние никога не можем да го опознаем напълно. Задачата е да се докаже, че обективно съществува неопределеност или случайност. И Енгелс насочва своето внимание предимно към онтологическото, а не към гносеологическото изясняване на проблема. От фактите предлагани от биологията, той прави изводи, засягащи всички области на науката. Освен това той посочи тъждеството на крайния детерминизъм с индетерминизма: ако всичко е необходимо, то необходимо е всяко конкретно явление, тогава необходимост изобщо няма, всяко явление е закон, а това е пълен хаос, пълна случайност. Необходимостта се свежда до нивото на случайността. И още — детерминизмът в неговия краен вид е характерен както за френските материалисти, така и за религията и обективния идеализъм.

Обективността на случайността се доказва по два начина — чрез позоваване на частните науки и чрез логически анализ. По логически път случайността се извежда от неизчерпаемостта на материалните процеси, на връзките на даден обект с другите обекти и като се анализират различните „нива“ в съществуващия обект. Влиянието на необходимостта се свежда до наличието на повторемост при взаимодействията между конкретните обекти. Оттук следва, че при всеки конкретен случай освен повторемост ще има и неповторемост, която се дължи на това, че взаимодействията, в които встъпва определен обект, са много и вече „второто“ взаимодействие не може да бъде равно на „първото“, което по някакъв начин е изменило обекта, неговите вътрешни връзки. А тъй като и вътрешните връзки са сложни, и то от различен порядък (биологични, физични, химични, механични), извършеното взаимодействие е изменило тези връзки и по различен начин е изменило връзките от различен порядък. Но доколкото има повторемост, дотолкова наличието на случайност е наличие на разнообразие, на изменение в единното, относително постоянство.

Доказване обективното съществуване на случайността е свързано с доказване наличието на различни възможности при действието на една необходимост, тези възможности дори могат да бъдат взаимно изключващи се и взаимно допълващи се.

Този проблем води към разглеждане на друга двойка, диалектически категории.

Възможност и действителност. — Тези диалектико-материалистически категории отразяват две основни степени в развитието на всеки предмет или явление в природата, обществото и човешкото мислене.

Възможността се определя и като тенденция на изменение-

то, т. е. като характеристика на протичането на процеса и като бъдещо състояние на даден обект в резултат на протичане на определен процес. В последния случай тенденцията е насоченост към това крайно състояние. Например „възможно е утре да вали дъжд“ — тук възможността е такова състояние на явлениято, което не съществува, но основанията, за което са налице. Тези основания са сегашното състояние на обекта и неговите връзки с другите обекти. Но може да се каже: „Възможно е времето все повече да се разваля.“ В този случай под възможност разбираме тенденция на изменение на съществуващото явление, без да фиксираме крайното му състояние. И в двата случая възможността изразява обективното изменение на обекта.

При това възможностите за изменение на един и същ обект са различни на брой и колкото по-сложен е обектът, толкова по-голям е броят на възможностите му. Те се определят както от наличието на много обекти, така и от множеството признаци на един обект. При това, що се отнася до гносеологическата страна на въпроса, то броят на откритите възможности във всеки следващ момент от познанието на обекта нараства, докато развитието на обекта към дадено крайно състояние отрича множеството възможности и си проправя път все в по-голяма степен една възможност, отговаряща на определена необходимост. При това, колкото по-обща е дадена необходимост, толкова по-голям е и кръгът на свързаните с нея възможности. По такъв начин наборът от възможности разкрива набора от случайни явления, единичното, чрез което дадена необходимост може да се прояви.

Ако имаме произволно голямо число единични обекти или правим много експерименти с един обект (при условие, че след всеки опит го връщаме в изходното положение), то може да се предположи, че ще се реализират всички възможности и тогава броят на случайните явления, изразяващи дадена необходимост, ще съвпадне с възможните проявления на същата тази необходимост. Възможностите са винаги повече от една, дори затова, че на всеки обект са характерни вътрешни противоположности. Например всички страни ще минат към комунизма. Но тази обща необходимост дава голям простор за реализиране на различни възможности по време, място и начин за преминаване на различните страни към комунизма. Ако се разгледа по-малко обща необходимост — необходимостта от преминаването към социалистическата революция в резултат на противоречията, проявили се в резултат на Втората световна война, то тогава количеството възможности е по-малко.

Действителността в развитието на дадено явление е реализирана възможност. И в този смисъл възможност и действителност са относителни понятия, доколкото нямат смисъл едно без друго, преминават едно в друго. Но под *действителност* се

разбира и цялата обективна реалност. Ако светът е безграничен, то в него всички възможности са реализирани, са действителност. Когато се говори пък за „възможности в действителността“, се разбира възможното изменение на конкретната действителност, в резултат на действие на определени необходимости.

В практическия живот често се разграничава абстрактна (формална) и реална възможност. Под реална възможност се разбира тази, за която условията за превръщането ѝ в действителност са налице, а под формална (абстрактна) такава, за която или няма условия, или те не отговарят на вътрешните връзки на обекта. Но такава възможност не е възможност, а е невъзможност. Ако пък се приеме, че формалната (абстрактна) възможност е различна от невъзможността, то тогава няма точен критерий, тя да бъде разграничена от реалната възможност. Сигурността на предвиждане в практическата дейност идва от познаване законите на явленията от условията и от отношението между различните възможности.

Степента на приближаване на възможността към нейното реализиране се фиксира с понятието *вероятност*. Най-общо вероятността се определя като мярка за реализуемостта на принадлежашата към дадено множество възможност. Или, с други думи, вероятността определя границите на съществуване на възможността като такава и обхваща от почти необходимото до почти невероятно. Докато в обикновения език понятието „вероятност“ се използва доста често, но със значение на мярка на субективната увереност за изхода на дадено събитие („Невероятно е, че Х може да ме излъже“, „Вероятно е утре времето да бъде ясно“), то понятието за математическа вероятност носи строго определен характер. Теория на вероятностите се определя като математическа наука, изучаваща общите закономерности на случайните явления.

Разпределението на честотата на вероятността трябва да бъде устойчива, за да имаме закон. Но на какво се дължи тази устойчива честота или, с други думи, определеното количествено отношение между случайностите? Съществуват две обяснения на т. нар. в теория на вероятностите въпрос за характерните черти на явленията, които са свързани със събития, притежаващи устойчива честота. Мизес обявява устойчивостта на честотата за опитен факт, който е необходимо предусловие за правомерната употреба на понятието вероятност — т. е. обявява незаконно всяко обяснение. От общофилософска гледна точка такъв подход е характерен за позитивизма.

Втората теория е тази на съветския математик Хинчин, според която е принципно възможно обяснението на устойчивостта на честотата чрез разкриване обективните ѝ основи в изследваните явления (такава основа може да бъде обща структура на обектите)

Същност и явление

Мълнията и следващият след нея гръм са познати на човека още от незапомнени времена. Навярно мълнията му е доставила и първия огън. Но въпреки че хората много често са възприемали сетивно тези природни процеси, за тях извънредно дълго време не е била ясна тяхната природа, т. е. какво представляват те сами по себе си. Подобни примери има много. И досега не е открита природата на гравитацията. Всичко това навежда на мисълта, че предметите и процесите имат две страни — явна и скрита. Така е било установено съществуването на явлениято и същността и постепенно са били образувани философските категории същност и явление или още видимост.

Категорията *явление* отразява предметите, свойствата, отношенията и процесите такива, каквито те са в тяхното взаимодействие с други предмети, свойства, отношения и процеси. Следователно явлениято е единство от същността и условията на нейното съществуване, които повече или по-малко я видоизменяят и допълват с външно и безразлично на нея съдържание. В примера с мълнията явления са светкавицата, която преминава между облак и облак или между облак и земята, и гръмотевицата, която следва след нея. Явления са и последиците от мълнията — убиване или нараняване на хора и животни, унищожаване на дървета, предизвикване на пожари и др.¹⁶ Явлението е обективно съществуващо и в последна сметка има материален характер. Не са правилни възгледите на философите-идеалисти (феноменалисти), които отричат обективно-материалния характер на явленията и приемат, че те фактически са усещанията на хората, че ние не знаем дали в действителността има обекти, които се наподобяват от нашите усещания.

Същността е противоположната на явленияето страна на нещата, която ги характеризира такива, каквито те са сами по себе си, вън от взаимодействието в чист, непримесен от условията вид. Като такава същността е специфичната за даден вид или род неща необходимост, без която те не биха могли да съществуват като определен вид или род. Следователно тя е вътрешновидово или вътрешнородово необходимо общо и външно видово или външно родово необходимо различие.

Поради това същността няма самостоятелна видимост и може да бъде позната само по пътя на логическото мислене. Същността на мълнията е, че тя представлява електрически разряд между облаци или облаците и даден участък от земната по-

¹⁶ По-различно съдържание на понятието явление се влага в някои природни науки, като например метеорологията. Там под явление се разбира някакъв процес — дъжд, градушка, сняг, вятър и т. н., и явлението не се противопоставя на същността, която се включва в него. Такова е значението на термина „явление“ и във философията, в често срещания израз — „предметите и явленията от обективната действителност“.

върхнина. С други думи, това е електричеството, което, преодолявайки съпротивлението на въздуха, пробива въздушната изолация. Резултат от този пробив са мощните въздушни вълни, които са същността на възприеманата от нас гръмотевица.

В природата има много различни същности. Например същността на растението е една, докато същността на животното е друга различна от нея, макар че тези същности са от един по общност разред. От друга, по-обща степен на обобщеност е същността на живия организъм изобщо. Това се намира във връзка с многото видове и степени общо. Общото на всички видове същности представлява същността на самата същност, изразена в нейното определение.

Същността също така има обективно материален характер и съществува независимо от волята и желанията на хората. Същността на нещата въпреки своя скрит характер е напълно познаваема, защото не е затворена в себе си, а се проявява. Няма такава същност, която да не се проявява и поради това да е по принцип непознаваема. Има само непознати същности, които в бъдеще ще бъдат познати. Една такава непозната същност е същността на земното притегляне.

Абсолютно погрешно е схващането на Кант, който отделя явлението от „нещото в себе си“ и обявява последното за напълно непознаваемо, макар фактите на всяка стъпка да показват, че никаква принципна разлика между тях няма, че разликата е просто между това, което е познато, и още непознатото, но не и непознаваемото.¹⁷

Няма и не може да има такива неща, които да нямат своя същност и тя да не се проявява по някакъв начин. Същността и явлението са противоположности, които се намират в сложно диалектическо взаимодействие.

Един от съществени елементи на взаимодействието между тях е, че те не могат да съществуват поотделно. Явлението никога не може да бъде чисто явление, което да не е проявление на някаква същност. Същността не може да съществува отделно от явлението, в чист вид, без да се проявява. Нещо повече, явлението като явление има своя същност, която се отразява в категорията явление и представлява нейно съдържание.

Единството на същността и явлението е конкретно, което значи, че в единство се намират не какви да са, а строго определена същност и строго определени нейни проявления.

Същността на движението на електричеството се проявява чрез определен кръг от явления, специфични само за него. Чрез тях не може да се проявява същността на гравитацията, на топлината, на магнетизма, на живота и др. Всички те имат свои специфични кръгове от явления. Ако това не би било така, същ-

¹⁷ Вж. В. И. Ленин, т. 14, Изд. на БКП, с. 99.

ностите биха били неразличими, т. е. непознаваеми. Следователно и за отношението между тях важи някаква мярка.

Определящата роля в отношението между същността и явлението принадлежи на същността. Явлението играе подчинена роля. Същността на социализма определя неговите прояви, а не обратно. Но това не означава, че явлението е пасивно по отношение на своята същност. То оказва обратно въздействие за нейното по-пълно разгръщане и утвърждаване. Това става, когато явлението максимално съответствува на своята същност. В случаите на несъответствие то или пречи на разгръщането на същността, или изисква нейното изменение.

Същността и явлението се намират в процес на изменение. Вечни същности, а още по-малко вечни явления в действителността няма. Изключение правят само същностите, които се отнасят към всички съществуващи в обективната действителност неща, като например материалната същност на предметите.

Изменението на същността или на явлението води към нарушаване на единството им, към възникване на противоречие между тях. Това в последна сметка довежда до промяна и на противоположната страна, като от една същност се преминава към друга или от един тип явление се преминава към друг. Пример за такава промяна може да бъде умирането на един организъм. С това той загубва своята същност на жив организъм, което води до изчезване на явленията, чрез които се проявява животът, и до възникване на нови явления, несвойствени за живота. Ленин изтъква, че „преходни, подвижни, текущи, отделени само с условни граници са не само явленията, но също и същностите на нещата“¹⁸.

Единството на същността и явлението позволява на хората, познавайки явленията, да познават същността и на основата на познанието на същността да предвиждат явленията. Така Маркс въз основа на проявленията на икономическите кризи на капитализма опозна тяхната същност. Познанието на тази същност позволява на марксистите да предвиждат проявяването на новите икономически кризи. Но макар да се намират в тясна връзка и взаимодействие и да се преливат помежду си, същността и явлението се и различават. Отричането на това различие по същество означава отричане на науката. Маркс изтъква, че „ако формата на проявлението и същността на нещата биха непосредствено съвпаднали, всяка наука би била излишна“¹⁹ по простата причина, че същността би била сетивно познавана.

Съществуването на обективна същност и нейното познание от човека има изключително важно значение за практическата дейност на хората. То лежи в основата на възможността да по-

¹⁸ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, с. 237.

¹⁹ К. Маркс и Фр. Енгелс, *Соч.*, II изд., т. 25, ч. II, М., 1962, с. 384.

корява природата на своята воля. Без познаването на същността на явленията това е абсолютно невъзможно. Така например, докато хората не са познавали същността на мълнията, те са били абсолютно безсилни спрямо нея. Едва след опознаването на същността ѝ става възможно изнамирането и използването на гръмоотвода. Аналогично е положението и с различните заболявания на човешкия организъм. Докато не се познава тяхната същност, човек е абсолютно безсилен срещу тях. Познае ли се същността им, те успешно могат да бъдат лекувани, а и напълно предотвратявани. Днес още не се познава напълно същността на раковите заболявания. С това може да се обясни и твърде голямото безсилие в борбата срещу тях. Няма съмнение обаче, че човечеството ще бъде избавено един ден и от този страшен бич.

Не по-малко важно е познанието на същността на обществените явления за по-нататъшното им целесъобразно изменение. Изграждането на зрялото социалистическо общество у нас не е възможно без задълбоченото познаване на неговата същност и закономерностите на неговото развитие, които са израз на съществени връзки и отношения между неговите компоненти. Ето защо в Програмата на БКП се поставя задачата обществените науки „да разработват основните проблеми на общественото ни развитие и *особено* проблемите, свързани с изграждането и по-нататъшното развитие на зрялото социалистическо общество, с *неговия характер*, общи закономерности и противоречия, с функционирането и развитието на отделните области на социалния живот“²⁰ (к. м. — И. Т.). В тази дълбоко правдива постановка за означаване на категорията същност е използван терминът „характер“, но това не променя нейния смисъл.

Съдържание и форма

Съдържанието и формата са страни на особен вид вътрешни структурни връзки на нещата (предметите, свойствата, отношенията и процесите). *Съдържанието* е това, което е свързано по един или друг начин, за да образува едно отделно съществуващо нещо. То е материалът, от който са съставени нещата. В природата не може да съществува нещо, което да няма свое конкретно съдържание. Когато говорим за безсъдържателни неща, имаме пред вид не че те са лишени изобщо от съдържание, а че нямат необходимото за нас съдържание.

Съдържанието винаги е определено в количествено и качествено отношение. Конкретната количествена и качествена определеност на съдържанието показва, че то не може да се смесва

²⁰ Програма на БКП, Партиздат, София, 1971, с. 85.

нито с количеството, нито с качеството, че е различно от тях. Неправилно е мнението, което отъждествява съдържанието с количеството.

Формата е начинът, по който е организирано съдържанието. Съвременната представа за формата е много по-широка и точна от старата представа за формата като външна пространствена, геометрическа граница на нещата. Сега формата се разбира като вътрешна организация на нещата, която е определяща и по отношение пространствения им външен вид.

В този смисъл формата определя свойствата, а чрез тях и качеството на нещата, но сама не е тъждествена нито със свойствата, нито с качеството. Например химическият елемент въглерод съществува в три вида (модификации) — диамант, графит и сажди. Диамантът е скъпоценен кристал с най-голяма твърдост. Графитът е познат на всички ни главно от черните моливи, с които пишем. Саждите са продукт на изгарянето на веществата, съдържащи въглерод, известен на всички. На какво се дължи качественото различие между тях? То се дължи на начина на свързване на въглеродните атоми, т. е. на вътрешната форма.

Ако вземем за пример аграрно-промишлените комплекси, то тяхното съдържание са специфично обобщените оръдия, предмети на труда, а тяхната форма са онези специфични за АПК отношения на хората в производството, които обхващат общото владение на оръдията и предметите на труда, мястото и участието в единния процес на производство на комплекса като цяло, начина на разпределение на доходите, както и връзката и взаимодействието между аграрните и промишлените съставки на комплекса. Ако липсва един от тези елементи, няма да има аграрно-промишлен комплекс, а може да има друга форма на селскостопанска организация. Съдържанието на една книга са идеите и чувствата, които *са залежали в нея*, а формата ѝ е начинът, по който са подредени и изказани мислите и чувствата, тя може да бъде сборник от разкази, стихосбирка, роман, поема, повест и т. н.

От изясняването на същността на формите следва, че форма трябва да имат всички сложни неща. Без форма би могло да бъде само онова, което е несъставно. Но абсолютно несъставни неща няма. А когато все пак характеризираме нещо като безформено, имаме пред вид не това, че то е лишено от форма, а че не притежава обичайната или необходимата за нас форма. В този смисъл се говори за аморфни (безформени) неща.

Съвременната наука все повече и повече се насочва към изучаване на структурата, структурните особености и структурните закономерности на нещата. Формирана е и нова научна ка-

тегори — *структура*. Много важно от философско гледище е да се изясни съотношението между форма и структура, тъй като те, макар и да са много близки, не са тъждествени помежду си. Структурата е елемент, необходима съставна част на формата, но тя не изчерпва формата. Структурата представлява пространствената и количествената страна на взаимовръзката на елементите на съдържанието, но не се отнася към връзката между елементите във времето, не се отнася към силата на взаимодействието между тях, както и към външната форма на предметите. А формата обхваща всички тези страни.

Съдържанието и формата не могат да съществуват, без да са свързани тясно помежду си. Тяхната връзка произтича от това, че са полярни противоположности. „Цялата органическа природа, пише Енгелс, е едно непрекъснато доказателство на тъждеството или неразкъсваемостта на формата и съдържанието.“²¹ Връзката между тях винаги има конкретен характер. Това значи, че на определено съдържание съответствува строго определена форма. Връзката между съдържанието и формата наподобява връзката между количеството и качеството. И тук съществува своеобразна мярка, нарушаването на която води до разрушаване на съществуващото единство на съдържанието и формата и до преминаване към ново единство. Определящата роля в единството принадлежи на съдържанието, поради което неговото изменение неизбежно довежда и до изменение на формата.

Но формата не е пасивен „спътник“ на съдържанието. Тя оказва силно обратно влияние върху него. Това влияние е двояко — благоприятно или неблагоприятно. То е благоприятно за развитие на съдържанието, когато формата му съответствува и поради това дава простор на неговото развитие, и неблагоприятно, когато формата е остаряла и не дава простор за развитие на съдържанието. В този случай между новото съдържание и старата форма се заражда и засилва противоречие, което в края на краищата довежда до унищожаване на старата форма и възникване на нова. Много характерен в това отношение е примерът с взаимодействието между производителните сили и производствените отношения, които в известен смисъл и отношение могат да бъдат разглеждани като съдържание и форма. Но ролята на формата не трябва да се преувеличава. Принизяването на ролята на съдържанието винаги е водило към идеализма и религията.

Преувеличаване на ролята на формата срещаме например у българския ремкеанец Д. Михалчев. Според него формата е същността на единичната вещ. Да се долови същността на един

²¹ К. Маркс и Фр. Енгелс, Соч., т. 20, II изд., с. 619.

предмет значи да се фиксира неговата форма. Този възглед произтича от схващането на Михалчев, че формата е общото, не-преходното, трайното у нещата. Но тъкмо това схващане е в крещящо противоречие с фактите. Формата не е същността на предметите и явленията. Главното място в същността им заема съдържанието, макар че то не я изчерпва напълно, а наред с него съучаства и формата с подчинено, производно значение.

Преувеличаването на ролята на формата в изкуството и в други области от съзнанието и практическата дейност се нарича формализъм, който съответствува на философския идеализъм.

Във взаимодействията между съдържанието и формата има и такива случаи, които не са всеобща закономерност и са характерни предимно за такива стадии от развитието на човешкото общество, когато някои стари форми биват приспособявани към новите условия и за известно време служат за оформяне на новото съдържание. Всеизвестни примери в това отношение са стоковото производство, парите, стоковата размяна и други капиталистически форми, които се запазват не само в преходния период, но и при социализма и успешно изпълняват своята функция. Разбира се, старата форма не остава абсолютно същата, а бива модифицирана в една или друга степен и това се налага от новото съдържание.

Понякога става и обратното, а именно на старо съдържание да се придава нова форма с цел да се замаскира неговата реакционност. Така постъпиха хитлеристите, наричайки своята жестока диктатура националсоциалистическа, т. е. спекулирайки с актуалния в наше време термин „социализъм“, означаващ прогресивност, справедливост и т. н. Така постъпват някои политици и сега, когато и най-реакционни фашистки преврати наричат революции.

В някои случаи едно съдържание може да бъде оформено от две и повече форми. Такъв е случаят с двете форми на собственост при социализма — държавната и кооперативната. В тези случаи съществува сложно взаимодействие между формите. В резултат те постепенно взаимно проникват една в друга, като по такъв начин взаимно се обогатяват. Крайният резултат е постепенното им сближаване и сливане в една единна общонародна собственост. В Програмата на БКП на този въпрос е отделено значително място. „Между двете форми, се казва там, ще протича непрекъснат диалектически процес на взаимно проникване и обогатяване“, ²² което „закономерно води към постепенното им сближаване и сливане в единна общонародна собственост“ ²³. Но не винаги се проявява тази тенденция. Тя е характерна за социализма. При капитализма например между формите на частна собственост — дребна и едра — съществува ан-

²² Програма на БКП, с. 58.

²³ Пак там, с. 60.

тагонизъм, който не води към тяхното взаимно проникване и обогатяване, а към „поглъщането“ на дребните собственици от едрите.

Важен елемент на диалектиката на съдържанието и формата е, че в системата на всеобщата връзка те менят местата си. Те не са и не могат да представляват абсолютни категории. Едно нещо едновременно може да бъде и форма, и съдържание, да бъде форма за едно нещо и съдържание за друго нещо. Така например формата на собственост е форма по отношение на владееенето на средствата за производство и предметите за потребление. Тя обаче е съдържание по отношение на системата на производствените отношения.

Разглеждането на формата и съдържанието намира място не само във философията, но и в редица други науки, а също така и в практическата дейност на партията при преобразуването на обществото.

Измененията на съдържанието на борбата на комунистическата партия изисква да се откриват нови форми на нейното проявление. Когато комунистическата партия работи при легални условия, тя приема едни форми на революционна борба, които не могат да бъдат прилагани при нелегални условия на дейност. Формите на класовата борба на пролетариата, ръководена от комунистическата партия, са различни също така при условията на капитализма и при условията на диктатурата на пролетариата.

Колкото по-гъвкаво партията ръководи масите в тяхната борба, толкова по-големи са изгледите за извоюване на победа. Но въпросът за гъвкавостта е въпрос именно за формите, за методите на борба, които се възприемат върху основата на конкретните условия.